

KGAOLO YA NTLHA

1.1 MATSENO

Dikgankhutshwe tsa Setswana di kwadilwe bogolosegolo ke banna, mme ba kwala ka baanelwa ba banna le basadi. Bakwadi ba dikgankhutshwe tse, ba senola dimelo tse di farologaneng tsa banna le basadi. Mo dikgankhutshweng tsa Setswana, banna ba tlhalosiwa jaaka batho ba ba botlhale, ba ba maatla, baeteledipele le balaodi ba malapa a bona, jalo jalo. Ka fa letlhakoreng le lengwe, basadi ba senolwa e le badiredi, banyatsegi le batho ba ba tshwanetseng go nna ka fa tlase ga melao le boeteledipele jwa banna ba bona, jalo jalo. Ka jalo, go ya go lekodisiwa dikgankhutshwe tse dingwe tsa Setswana go bona ka fa bakwalakhutshwe ba tsona ba kwadileng ka teng tebang le tshenolo ya baanelwa ba basadi.

Magareng ga tse dingwe, Malope o kwadile dikgankhutshwe di le tharo, e leng, 'Bodiba jo bo jeleng ngwana 'a mmaago...', 'O nkutlwe' le 'Le fa o ka e buela lengopeng...', *Mmualebe* (1982). Mo kgankhutshweng ya 'Bodiba jo bo jeleng ngwana 'a mmaago...', o tlhalosa moanelwa wa mosadi jaaka noga. Ka fa go je lengwe, mo go 'Le fa o ka e buela lengopeng...' le 'O nkutlwe', o senola baanelwa ba basadi jaaka bana ba banna le basalagae. Chikane le ena, mo kgankhutshweng ya 'Mafaratlhatlha a botshelo' le 'Sego sa metsi', *Mafaratlhatlha* (1987), o tlhalosa gore baanelwa ba basadi ga ba tshwanela go dira kwa mafelong a a rileng gonne se segolo fa go bona ke go tlhokomela banna, balelapa la bona ga mmogo le babogadi.

Go sa ntse go na le bakwalakhutshwe ba Setswana, ba tshwana le Shole, 'Ntswaki', (1985), Magoleng, 'Nkabo ke ngwana wa morago', (1974), Magoleng le Ntsime, 'Lerato le e seng lona', (1972) le Sikwane, 'Tlogela ngwanake', (1987) ba le bona ba tlhalosang baanelwa ba basadi jaaka batho ba ba sa siamang.

Le fa go na le bakwalakhutshwe ba Setswana ba ba tlhalosang baanelwa ba basadi jaaka karolo ya bolebatshadi jwa Seaforika, ba gatelela le go tlhopholola basadi, fela go na le ba bangwe ba bakwalakhutshwe ba Setswana ba ba fetogang le mabaka. Tlhaloso ya bona e lebane le go tlotliwa ga baanelwa ba basadi. Le fa go ntse jalo, bakwalakhutshwe ba ba senolang baanelwa ba basadi jaaka batho ba ba gololosegileng ga se ba bantsi.

Se se gakgamatsang ke gore bakwalakhutshwe ba Setswana ba segompieno ba sa ntse ba tseuletse pele go kwala ka ga basadi ba bolebatshadi jwa Seaforika fela jaaka bakwalakhutshwe ba ba simolotseng go kwala go tloga ka ngwaga wa 1965.

Fa go ka elwa tlhoko ditshwanelo tsa botho mo Molaotlhomong wa Rephaboliki ya Aforika Borwa, 1996, tlhagiso ya Molao wa Ditshwanelo, 7 (1) le 7 (2) e re:

The Bill of Rights is a cornerstone of democracy in South Africa. It enshrines the rights of all people in our country and affirms the Democratic values of human dignity, equality and freedom. The State must respect, protect, promote and fulfill the rights in the Bill of Rights.

Ka ona mokgwa o, fa Molao wa Ditshwanelo o ka buisiwa ka kelotlhoko go tlhokometswe ka fa baanelwa ba basadi ba senolwang ka teng ke bakwalakhutshwe ba Setswana, ke fa go tla itemogelwang fa go na le thulano le kgatelelo ya ditshwanelo tsa basadi tse di tlotlheletsang mofuta o wa dikwalwa. Moanelwa wa mosadi, e bong, Kedisaletse, o tlhalosiwa ke Malope ka tsela e:

'Nna le fa ke le motho wa Soweto, ke bona go le botoka gore thitšhere Tholo – ka a ise a tseye a mpe e nne ena yo o tsosang dithako tsa ga mogoloe. Bangwe ba tla re re potlakile thata: mme kana go botoka go akofa go ise go tle mongwe kana sengwe se se ka tsenyang khadi monwana. Ke ipoa kgatsu, ka re lebitla la mosadi ke kwa bogadi, e bile lebitla ga le tlhadiwe, gonne mosadi ke eng fa e se wa dikgomo' [Mmualebe, 1982: 45].

Fa go ka tlhokomelwa nopollo e, e re: '**Tholo a tsose dithako**' e bile ga twe, '**go botoka go akofa go ise go tle mongwe**'. Se se tshalosiwang ke gore Kedisaletse ga a tshwanela go ipatlela monna mongwe go tswa kwa ntle, go tshwanetse ga latelwa bolebatshadi jwa Seaforika jo bo reng fa mosadi a tlhokafaletswe ke monna, monna mongwe wa balosika a ye seantlo. Tholo jaaka e le morwarraagwe Matlapeng, mme e bile a ise a nyale, ga twe, ke ena yo o tshwanetseng go godisa bana ba ga mogoloe. Batsadi ba eletsa e kete go ka diriwa ka bonako Kedisaletse a ise a bonwe ke monna mongwe, e leng, ntlha e Molaotlhomo o leng kgatlhanong le yona ka gore mosadi yo, ga a dumalane le kgang e ya bolebatshadi jwa Seaforika.

Mo nopolong e, ditshwanelo tsa botho di isiwa kwa tlase gonne mosadi yo o tlhokafaletsweng ke monna o patelediwa go nyalwa ke monna yo ena a sa mo rateng. Moanelwa yo wa mosadi o tsewa jaaka sedirisiwa se se tshwanetseng go fetisediwa go tloga mo monneng mongwe go ya kwa go yo mongwe kwa ntle ga go utlwa maikutlo a gagwe. Ga a letlelelwe go diragatsa dithata tsa gagwe tsa go ipatlela molekane yo o tla mo nyalang. Ka yona tsela e, ke gona fa ditshwanelo tsa botho di gatakiwang teng.

Ka mafoko a mangwe, go tshwanetse ga salwa bolebatshadi jwa Seaforika morago, e seng, go ya ka fa puso ya botlhe e kayang ka teng ka gonne fa go

sa nne jalo, Kedisaletse o tla iponela monna wa pelo ya gagwe go tswa kwa ntle, mme a nna le ena. Ke ka jalo Molaotlhommo o reng, '*everyone has inherent dignity and the right to have their dignity respected and protected*' (Constitution, 1996: 7). Tlhaloso ya Molaotlhommo e farologana le ya bolebatshadi jwa Seaforika go ya ka fa e tlhagisiwang ka teng ke boMalope. Kgang e, e tlhola mathata mo babuising malebana le gore nnete ke efe magareng ga ditlhaloso tse pedi tse.

Molaotlhommo o gatelela gore basadi ba tshwanetse go nna le ditshwanelo tse di jaaka tsa banna. Ka fa ntlheng e nngwe, dikgankhutshwe tse di rileng tsa boMalope, tsona di tlhalosa gore ditshwanelo tsa basadi di tshwanetse go nna ka fa tlase ga tsa banna. Ka go rialo, go na le kgotlhang magareng ga mefuta e mebedi e ya dikwalwa. Kgang e, ke yona e godisang mathata a tshenolo ya baanelwa ba basadi ka bakwalakhutshwe ba Setswana.

Babuisi ba ka amogela dikgang tse di buiwang ke Molaotlhommo gonne e le sekwalwa sa molao mo Aforika Borwa. Ka fa ntlheng e nngwe, babuisi ba nna le mathata a bolebatshadi jwa Seaforika foo basadi ba tlhalosiwang ka mokgwa wa setso, yona kang e e tlhagisiwang ke bakwalakhutshwe ba Setswana. Bothata jwa babuisi ke gore ba lebane ke go tlhopha magareng ga melao ya bolebatshadi jwa Seaforika le ya Molaotlhommo. Ketsaetsego e ya babuisi, e ka tlhagisiwa mo pepeneneng fa go ka tlhalosiwa dikgopolo tse di amanang le semelo sa baanelwa ba basadi, e leng, (a) mokwadi, (b) sekwalwa, (c) baanelwa, (d) bolebatshadi jwa Bophirima (*feminism*) le (e) bolebatshadi jwa Seaforika (*womanism*). Tlhaloso ya dikgopolo tse, e mosola e le tota gonne e golagane le tharabololo ya mathata a a semelo sa baanelwa ba basadi mo dikgankhutshweng tse di tlhophilweng tsa Setswana.

Pele go ka tlhalosiwa dikgopolo tse di tlhwatlhwa tse, go tla tlhokomelwa maikaelelo a tlhotlhomisi.

1.2 MAIKAELELO

Fa go ka tlhokomelwa se se buiwang ke Molaotlhommo (tlhaloso ya Molaotlhommo), ka ga ditshwanelo tsa botho (basadi), go tla itemogelwa gore se se tlhalosiwang se kgatlhanong le se se kwadilweng ke bakwalakhutshwe bangwe ba dikgankhutshwe tsa Setswana. Tlhaloso ya bakwalakhutshwe ba ba Setswana e golagane le setso. Ka jalo, tlhaloso ya Molaotlhommo le ya setso ka ga baanelwa ba basadi e tlhagisa mathata a a tshwanetseng go rarabololwa ke tlhotlhomisi e. Ka go rialo, maikaelelo a tlhotlhomisi e ke go tlhalosa le go aroganya (*classify*) dikgankhutshwe tse di tlhophilweng tsa Setswana tse bakwadi ba tsona ba tlhalosang baanelwa ba basadi.

Tlhotlhomisi e itemogela fa go na le basekaseki ba ba setseng ba dirile dipatlisiso malebana le tshenolo ya baanelwa ba basadi. Mo dipuong dingwe tsa Bantsho ga go ise go sekasekiwe tlhaloso ya baanelwa ba basadi mo dikgankhutshweng ka botlalo. Le fa go ntse jalo, mo puong ya Sepedi, Dona (1994), Tshivenda, Mawela (1994) le isiXhosa, Mtuze (1990), ba sekasekile tlhaloso ya baanelwa ba basadi mo dipading. Mo puong ya isiZulu, Masuku (1997), le ena o batlisisitse ka tlhaloso ya baanelwa ba basadi mo diterameng. Mo puong ya isiSwati, Dlamini (1995), o dirile tshekatsheko ya baanelwa ba basadi ba maSwazi mo dipineng tsa bona fa ba senolang kgatelelo e ba leng mo go yona. Mo puong ya isiNdebele, Malobola (2001), o tlhotlhomisitse ka tiragatso le sebopego sa dipina tsa setso tsa basadi ba kwa Borwa ba Ndebele: Maitemogelo le bosadi jwa bona. Mo puong ya Setswana le gona ga go na mosekaseki yo o setseng a sekasekile tlhaloso ya baanelwa ba basadi mo dikgankhutshweng tsa Setswana. Le fa go ntse jalo, go lemogiwa gore Monegi (1998) le Mosehla (2000), ke bangwe ba basekaseki ba Setswana ba ba batlisisitseng ka tlhaloso ya baanelwa ba basadi mo dipading. Ke ka ntlha e go ka tweng go fitlhela le gompiano jaana, ga go na mosekaseki yo o sekasekileng semelo sa baanelwa ba basadi mo dikgankhutshweng tsa Setswana. Le fa Monegi le Mosehla ba dirile tshekatsheko ya baanelwa ba

basadi, fela ga ba a dira go tlala seatla gonne ga ba rarabolole mathata a tlhotlhomisi e, e tshwaraganeng le ona, a a golaganeng le tshenolo ya baanelwa ba basadi ka bakwalakhutshwae ba Setswana.

Ka jalo, go tla tlhokomelwa gore tlhaloso ya baanelwa ba basadi mo dikgankhutshweng ga e ise e ke e lekodisiwiwe ka tsenelelo mo dipuong tsa Bantsho. Ka foo, go tloga go le mosola thata gore tlhotlhomisi e batlisisise ka ga tshenolo ya baanelwa ba basadi ka kelotlhoko mo dikgankhutshweng tsa Setswana. Kgabagare, tshekatsheko e, e ya go tlhopha dikgankhutshwe di le mmalwanyana tsa Setswana tse di yang go emela tse dingwe ka gore fa go ka tlhotlhomisiwa dikgankhutshwe tsotlhe tse di buang ka ga tlhaloso ya baanelwa ba basadi, tlhotlhomisi e ka nna e kgolo thata.

Dikgankhutshwe tse di yang go sekasekiwa fa go tlhalosiwa tshenolo ya baanelwa ba basadi ke tsa ga Malope, e leng, 'Bodiba jo bo jeleng ngwana 'a mmaago...', O nkutlwe' le 'Le fa o ka e buela lengopeng', *Mmualebe* (1982), tsa ga Magoleng le Ntsime, 'Lerato le e seng lona' le 'Khutsana', *Mpolelele dilo* (1972), tsa ga Sikwane, 'MmaModiegi' le 'Tlogela ngwanake', *Iphimole dikeledi* (1987), ya ga Shole, 'Seteropo ke sa gago', *O Foo ke Fano* (1985), ya ga Moroke, 'O potile noga ka fa mosimeng', *Tsa fa Isong* (1968) le tsa ga Chikane 'Mafaratlhatlha a botshelo' le 'Sego sa metsi', *Mafaratlhatlha* (1987).

1.3 MOKGWA WA TLHOTLHOMISI

Mo tlhotlhomising e, go ya go dirisiwa mekgwa e le mene ya tshekatsheko e leng, (a) wa go tlhalosa, (b) wa go ranola, (c) wa go bapisa le (d) wa karoganyo (*classification*) ka gonne ke yona mekgwa ya botlhokwa e e golaganeng le tlhotlhomisi e ya bakwalakhutshwe ba Setswana ka ga tshenolo ya baanelwa ba basadi.

1.3.1 Mokgwa wa go tlhalosa

Wales (1995: 25) a re go tlhalosa go lebane le:

...understanding the language text, and understanding its meaning and theme(s).

Se se botlhokwa ke go tllaloganya sekwalwa le tlhaloso ya sona. Turco (1999: 126) o oketsa ka go totobatsa go nna tlhwatlhwa ga go tlhalosa gonne a re fa sekwalwa se tlhalosiwa, ke gore, se farologanngwa le dikwalwa tse dingwe tse di tsamaelanang le sona. Serudu (1989: 25) o tswela pele ka go tlhagisa pharologantsho e nngwe gape ya go tlhalosa, e leng, go tsweletsa sebopego, seemo le kamano ya selo se se tlhalosiwang le tse dingwe. Brooks le Warren (1972: 77), Baker (1990: 77) le Kgatla (2000: 17) ba bua fa go tlhalosa e le go tlhagisa dipharolagantsho gore sebopego sa selo se se tlhalosiwang se tlhagelela mo pepeneneng.

Kane le Peters (1986: 266) ba re tlhaloso ya selo e ka diriwa kwa matsenong a sekwalwa kgotsa felo fa baanelwa ba ganetsanang teng. Go feta foo, ba umaka fa tlhaloso e ka tlhagisiwa ka lefoko le le lengwe, polelwana e le nngwe kana tse pedi. Gape ba re go le gantsi go tlhalosa go ka nna ka ditemana, dikarolwana kgotsa ka dikgaolo. BoKane ba tsweletsa pele kang ya bona ka gore, go tlhalosa go ikaegile ka dintlha di le nne, e leng, (a) go nna le kitso e e anameng ka ga selo se se tlhalosiwang, (b) go itlwaetsa go baya ditiragalo ka tatelano, (c) go ikakanyetsa le (d) go nna le boitshwaro jo bo itumedisang fa go tlhalosiwa selo. Go sa ntse go le foo, basekaseki ba, e bong, Kane le Peters (1986: 261-266) ba naya mekgwa e le metlhano ya tlhaloso, e leng, (a) wa go sekaseka (*analysis*), (b) wa go tlamaganya (*synthesis*), (c) wa go tlhalosa ka go naya dikao (*exemplification*), (d) wa go tlhalosa ka go dirisa makaelagongwe (*synonym*) le (e) wa go tlhalosa ka kganetso (*negative definition*).

Fa ba bua ka mokgwa wa go sekaseka, ba re lefoko le le tlhalosiwang le bewa ka fa tlase ga setlhopha se segolo. Morago ga foo, lefoko le, le farologanngwa le a mangwe a setlhopha seo sa lona. Mabapi le mokgwa wa go tlamaganya, basekaseki ba, ba gatelela gore selo se se tlhalosiwang se tlhalosiwa go lebisitswe mo go se babuisi ba setseng ba se itse. Morago ga foo, selo se, se tlhalosiwa jaaka karolwana ya selo se segolo. Go tswela pele, ba re mokgwa wa go tlhalosa ka go naya dikao le ona o mosola thata mo go tlhaloseng ka go sekaseka le go tlamaganya gonne ke o mongwe wa ditsela tse di tlhalosang selo botoka go gaisa ka go naya sekao se le sengwe kana di le pedi tsa sona selo seo. Gape ba re ka nako nngwe mokgwa o, o itekanetse ka boona go tlhalosa selo se se rileng. Ka fa ntlheng e nngwe, batiori ba, ba gatelela mokgwa wa go tlhalosa ka go dirisa makaelagongwe gore le ona ga o a tshwanela go tlogelwa kwa morago gonne mafoko a a tshwanang ka bokao a ka dirisiwa go tlhalosa selo seo se se rileng. Fa e le mokgwa wa kganetso ona go ya ka basekaseki ba, ba re o batlile go tshwana le wa go tlamaganya, fela se se botlhokwa ka ga ona ke gore o tlhalosa selo ka kganetso. Ka mafoko a mangwe, selo seo se tlhalosiwa ka tsela e se seng ka yona.

Lanham (1968: 30) le ena o bua ka ga mekgwa e mengwe e merataro ya go tlhalosa: (a) wa taelo (*prescriptive*), (b) wa go kaya ka tlhomamo (*stipulative*), (c) wa go tlhalosa ka mafoko (*lexical*), (d) wa tshwano (*likeness*) le wa pharologano (*difference*), (e) wa kganetso (*negative*) le (f) wa karoganyo (*classification*).

Fa a bua ka mokgwa wa taelo, Lanham (ibid) a re o golagane le tlhaloso e e amogelesegang kana e e dumelesegang. Fa e le wa go kaya ka tlhomamo, ona o o tlhalosa jaaka mokgwa o o letlelelang mokwadi go naya tlhaloso nngwe le nngwe ya mafoko a a dirisitsweng mo sekwalweng go ya ka fa ena a a tlhaloganyang ka teng. Turco (1999: 126) o tshegetsa go nna tlhwatlhwa ga mokgwa o gonne a re lefoko le le lengwe le ka nna le bokao jo bo fetang bongwe. Fa a gatela pele, Lanham o bua fa mokgwa wa go tlhalosa ka mafoko ona o nyalelana le ditlhaloso tse di leng mo bukantsweng. Go sa ntse

go le foo, mosekaseki o tlhalosa mokgwa wa tshwano le wa pharologano ka gore yona e itebaganya le go tshwantshanya le go farologanya dilo. Fa a tshwaela ka ga mokgwa wa kganetso, a re ke moo selo se tlhalosiwang ka tsela e se seng ka yona. Mokgwa wa karoganyo ona Lanham o o golaganya le dipharologantsho kgotsa diponagalo tsa selo se se tlhalosiwang.

Se se botlhokwa fa, ke gore boKane ba dirisa mareo a mangwe a a rileng a a farologanang le a ga Lanham. Fela fa go ka tlhokomelwa ditlhaloso tsa mareo a, di bua selo se le sengwe. Ka jalo, mekgwa e e tshwanang e e tlhalositsweng ke batori ba, ke e le metlhano. Mo mekgweng e le metllhano e, Lanham o tswetsa mokgwa o mongwe wa borataro o o farologanang le e mengwe, e leng, wa taelo (*prescriptive*). Baker (1990: 79-80) ena o oketsa ka mekgwa e mengwe gape e le mebedi ya go tlhalosa, e leng, (a) wa go tlhalosa ka mosola (*definition by function*) le (b) wa go tlhalosa ka go bapisa (*definition by comparison*). Go ya ka Baker (ibid), mokgwa wa go tlhalosa ka mosola o lebane le go tlhalosa selo ka tiro ya sona, fa ka fa letlhakoreng le lengwe, mokgwa wa go tlhalosa ka go bapisa ona o bapisa selo le se sengwe. Ka jalo, gotlhelele, mekgwa ya go tlhalosa ke e robedi. Mekgwa e, ke yona e e yang go dirisiwa fa go tlhalosiwa selo go thusa mo tshekatshekong ya tshenolo ya baanelwa ba basadi ka bakwalakhutshwe ba Setswana.

Se se tlhwatlhwa se se gateletsweng ka mokgwa wa go tlhalosa ke gore, selo se se tlhalosiwang se tshwanetse go tlhaloganngwa ka tsenelelo mmogo le tlhaloso ya sona. Gape ga twe, selo se se tlhalosiwang se, se tlamegile go farologanngwa le dilo tse dingwe tse di tsamaelanang le sona. Go itemogelwa fa tlhaloso e, e ikaegile ka dintlha di le nne. Sengwe gape se se ka tsewang tsia mabapi le mokgwa o wa go tlhalosa, ke gore o arogantswe ka mefuta e le robedi go ya ka batori ba ba farologaneng.

1.3.2 Mokgwa wa go ranola

Fa Hirsch (1967: 136), Ray (1984: 95) le Harris (1992: 172) ba tlhalosa go ranola, ba re go golagane le tlhaloso ya dilo go ya ka fa di tlhalogangwang ka teng. Fa a tswetsa kgang e pele, Hawthorn (1987: 24) a re:

Interpretation is to expound the meaning of, to explain, to expound the meaning of, to explain, to translate and in recent use to give one's own interpretation...

Go gatelelwa gore ka dinako dingwe lefoko le ka dirisiwa ka mokgwa o o rileng mo sekwalweng, mme ya re fa le tlhalosiwa, bokao jwa lona jwa farologana le ka fa le dirisitsweng ka teng mo sekwalweng. Ka jalo, go ranola go mosola ka gone go oketsa kitso ya babuisi malebana le se se tlhalosiwang. Ka mafoko a mangwe, selo se se tlhalosiwang ga se tlhalogangwe le go fetoletswa fela, gape se se botlhokwa ka ga sona ke gore motho yo o se tlhalosang o tshwanetse go nna le bokgoni jwa go se naya bokao jo bo tshwanetseng. Fa ba atolosa ntlha e, Fowler (1982: 47) le Harris (1992: 172) ba re go ranola go supa tshedimosetso e e senolang bokao jo bo rileng ka go dirisa mafoko a a thusang go tlhagisa bokao jwa sekwalwa gore se tlhalogangwe sentle.

Wales (1995: 256) o gatelela tlhologo ya thanolo ka gone a re:

Interpretation is derived from the analysis of the formal and semantic patterns which lead to the assessment of the significance, of the findings for the interpretation of the text's overall meaning.

Puo e, e tlhalosa gore fa go sekasekiwa sekwalwa go tlhokomelwa dipaterone tse di rileng go senola bokao jo bo feleletseng jwa se se tlhalosiwang. Ke ka ntlha e Mojalefa (1995: 30) a tshegetsang kgang e ka gore go ranola ke fa dikgang di re di se na go tlhalosiwa go fatlhelwe ka mabaka go netefatsa tlhaloso e e filweng.

Hough (1973: 67) fa a tlaleletsa se se buiwang ke Mojalefa a re go ranola go amana le dikarolo di le pedi, e leng, (a) go senola maikaelelo a mokwadi ka go tlosa dikgoreletsi mo go tlhaloganyeng sekwalwa le (b) go ribolola bokao jo bo ka bong bo pategile mo matlhong a mokwadi. Perrine (1983: 591) a re mosola wa thanolo ke (a) go sedimosetsa babuisi boammaaruri jo bo tseneletseng jwa tlholego ya motho kgotsa mekgwa ya gagwe le (b) go oketsa, go tsenelela le go lootsa batho gore ba nne kelotlhoko mo botshelong. Trilling (1970: 613-614) o naya mesola e mengwe gape e le metlhano:

- go nyalanya dikwalwa tsa segologolo tse di sa tsholeng di amogelesega le ditopo (*demands*) tsa segompiano;
- go rarabolola bothata jo bo tlhagelelang magareng ga bokao jwa sekwalwa le ditopo tsa segompiano tsa babuisi ka go ntšhwafatsa dikwalwa tseo;
- go rotloetsa basekaseki go tlhatlhoba sekwalwa go inola bokao jo bongwe jo bo farologanang le jo bo leng mo sekwalweng;
- go letlelela bokwadi gore bo kgonagale le go amogelesega mo bathong ka go sekaseka diteng tsa sekwalwa fela;
- go tlhola kgololosego mo bathong ka go ba tlosa mo mekgweng ya bona ya bogologolo ya go sekaseka sekwalwa ka go ba ruta go boeletsa (*revise*) gangwe le gape go fitlhela ba bona bokao jwa nnete.

Go ka swetswa ka gore go ranola ke go fa mesola ya diponagalo tsa se se ka bong se tlhalosiwa. Mo botshelong ka kakaretso, dikgopolo tse pedi tse, e leng, go tlhalosa le go ranola di dirisiwa ka go tshwana jaaka e kete ke

makaelagongwe. Go ya ka fa dikgopolo tse di tlhalosiwang ka teng, go a amogelesega kana go dumelesega gore go na le pharologano e e tlhagelelang magareng ga tsona. Pharologano e, ke ya maemo a a kwa godimo thata. Ka foo, mo tlhotlhomising e, dikakanyo tse pedi tse, di ya go dirisiwa e se makaelagongwe.

1.3.3 Mokgwa wa go bapisa

Stone le Bell (1977: 117), Prince (1987: 46) le Short (1989: 173) ba re go bapisa ke go itemogela dikamano tse di rileng tse di tlhagisiwang mo dikwalweng kana mo dipuong tse di farologaneng. Jost (Swanepoel, 1990: 42) o tlaleletsa kgang e fa a re, dikamano tse, ga di magareng ga dikwalwa tse di farologaneng fela, le tse di tshwanang le tsona di ka bapisiwa:

*It entails the study of relationships and analogies
between words with organic affinities.*

Go feta foo, Sikwane le ba bangwe (1984: 104) ba re le fa dikwalwa kana dipuo tse di bapisiwang di tshwana, fela go a tlhokagala gore go tlhagisiwe fa di tshwanang le fa di farologanang teng le gore ke sefe se se gaisang se sengwe le gona ka mabaka afe. Ke ka mokgwa o Tallis (1995: 31) a reng:

*Intertextuality makes it necessary to read the text in
the light of or context of another.*

Ntlha e, e tiisa fa go bapisa go lebane le dikwalwa tse pedi kgotsa go feta go bona gore di tshwana le go farologana fa kae. Wales (1995: 5) a re go bapisa ga go diragale fa gare ga dikwalwa tse pedi kgotsa go feta fela, le fa sekwalwa se le sosi se ka nne sa bapisiwa ka mmuisano. Fa a gatela pele, Wales o bua fa papiso e ka nne ya se diriwe mo sekwalweng se le sengwe fela, mme e ka diragadiwa fa gare ga sona le dikwalwa tse dingwe tse di

tsamaelanang le sona kana tse dingwe fela tse di kwadilweng mo nakong e e fetileng. Fa a latlhela la gagwe lefoko, Bennett (Webster, 1990: 103) a re:

Comparison is the idea of text being rewritten through the reading and interpretive process, which is a helpful way of thinking.

Bennett o totobatsa gore mekgwa e le mebedi e e setseng e sekasekilwe, e leng, wa go tlhalosa le wa go ranola e ka thusa gape mo mokgweng wa go bapisa. Fa go bapisiwa dikarolwana tse pedi kgotsa go feta, go ka nna le kgakologelo e e rileng ya go bona gore sekwalwa sengwe se a boelediwa kana se tsamaelana le tse dingwe tse di kwadilweng mo nakong ya bogologolo.

Phelan (1989: 27) le Beckson le Ganz (1995: 129) ba re sekwalwa ga se sa mokwadi fela, mme babuisi le bona ba na le seabe mo go sona gonne ke bona ba se buisang, ba se tlhalosang, gape ba bo ba se tlhaloganya ka tsela e e farologanang le ya mokwadi wa sona. Ka go dira jalo, go tewa gore babuisi ba naya sekwalwa seo bokao jo bongwe gape jo bo šwa. Ka yona tsela e, sekwalwa seo ga e sa tshole e le sa mokwadi, mme e nna sa babuisi gonne ke bona ba se laolang.

Turco (1999: 152) a re go bapisa go na le dikarolwana di le tharo. Fa a bua ka papiso e e tseneletseng, a re ke mo sekwalwa se bapisiwang le tse dingwe tse di amanang le sona kgotsa tse di kwadilweng morago ga sona. Ka papiso ya saekholoji, mosekaseki o bua fa dikwalwa di bapisiwa go ya ka dikgato tse di farologaneng tsa tsona, mme maikaelelomagolo e le go tlhotlhatlhotlha dikakanyo go bona fa di tlhagisiwa ka mokgwa o o farologanang le wa dikwalwa tse di setseng di sekasekilwe. Ka fa letlhakoreng le le lengwe, papiso ya hisetori yona e golagane le dipelo (*results*) tsa ditiragalo tsa

tlhago. Mo papisong e, dintlha tse di jaaka bomorafe, bodumedi, tlelaemete le tse dingwe di a amega.

Fowler (1982: 46) ena a re, mosola wa go bapisa ke go tlihatlosa maemo a selo se se rileng ka go se bapisa le tse dingwe. Baker (1990: 67) a re mosola o mongwe gape ke go tlhagisa mo pepeneneng tse di neng di fitlhegile gore di itsiwe ka go gatelela go tshwana ga dilo tse di bapisiwang. Go sa ntse go le jalo, Wales (1995: 259) o bua fa go bapisa e le foreime e e tlhwatlhwa, e e thusang mo go tlhaloseng le go tlhaloganya sekwalwa. Hawthorn (1992: 126) o garela dikgang tsa mesola ya papiso ka gore fa go bapisiwa go sekasekiwa sekwalwa se se rileng ka tsenelelo ka maikaelelo a go senola dikgakologelo (*memories*), diphetogo (*transformations*) le dipoeletso tsa dikakanyo (*echoes*) tsa bakwadi go tswa mo dikwalweng tse dingwe.

Le fa e le gore dintlha dingwe tse di tlhalosiwang ke batiori ba bangwe di bothokwa, fela patlisiso e ya go tsepamisa mokgwa o o tlhalosiwang ke Kgatla wa go bapisa gone ke ona o o maleba fa go thuseng go rarabolola bothata jwa tshenolo ya baanelwa ba basadi mo dikgankhutshweng tse di tlhophilweng mo Setswaneng.

1.3.4 Mokgwa wa karoganyo

Janis (1977: 121) fa a bua ka karoganyo, a re ke mokgwa o o kgaoganyang dilo tse di farologanang ka ditlhophatlhophana. Fa ba tiisetsa kang e, Troyka (1993: 99) le Lannon (1992: 268-273) ba re dilo tse di kgaoganngwang di tshwanetse go nna tse di tlhagang mo setlhopheng se le sengwe, mme di nne le dipharologantsho tse di tshwanang. Ke ka ntlha e Meyer (1992: 260-262), Hodges, Horner le Webb (1998: 19) ba nesetsang mafoko a pula ka gore fa batho kana dilo di arogangwa, mokwadi o a bo a batla go senola botsalano bongwe bo bo rileng magareng ga batho kgotsa dilo tseo, bo bo thusang mo thulaganyong le mo papisong ya tshedimosetso e e tla bong e kokoantswe.

Macmahan le Day (1984: 156) ba tswela pele ka go bua gore fa go arogangwa batho kgotsa dilo, ga go bontshiwe botsalano fela, go utlolwa le thulaganyo nngwe e e rileng, e ka yona batho kgotsa dilo di ka tlhaloganngwang bonolo le gona ka mokgwa o o itumedisang. Thulaganyo e batori ba, ba buang ka ga yona, e ikaegile fa go reng ke mang yo o aroganyang le gore maikaelelo a gagwe ke afe.

Ka fa letlhakoreng le lengwe, Shipley (1970: 60) ena fa a tlhalosa karoganyo o e amanya le thuto ya go golaganya dikwalwa tse di tshwanang. Kgang e, e gatelela gore fa go sekasekiwa dikwalwa ka tsela ya karoganyo go tshwanetse ga tlhokomelwa dikwalwa tse di nang le kamano go bona (a) ka mo di tshwanang le (b) ka mo di farologanang ka teng. Ke ka mokgwa o Kgatla (2000: 17) a konosetsang ka gore mo mokgweng wa karoganyo, dikwalwa tse di tshwanang di bopa setlhopha se le sengwe. Mo tlhotlhomising e, fa go bapisiwa dikgankhutshwe tse di tlhophilweng mo Setswaneng, go ya go tlhokomelwa gore (a) go na le tse di utlwanang go bopa setlhopha sa ntlha fa ka fa ntlheng e nngwe (b) go na le tse di tshwanang go dira setlhopha sa bobedi le (c) tse di welang fa setlhopheng sa boraro, mme di farologana le tsa setlhopha sa ntlha le sa bobedi. Karoganyo ya mofuta o, e tla laolwa ke dipinagare tse di rileng tsa karoganyo go tshwana le sebopego, thulaganyo le mofuta wa sekwalwa.

Go setse go na le basekaseki ba ba dirileng karoganyo ya mofuta ya dikwalwa ka mekgwa e e farologaneng.

Magapa (1997: 6) a re Boileau le Narcejac ba aroganya dikwalwa tsa botseka ka mofuta e le lesome fa ka fa letlhakoreng le lengwe, Groenewald (1993: 30) ena a di aroganya ka mofuta e le mebedi, e leng, tse di tshosang le tse di gomotsang babuisi. Fa go ka tlhokomelwa karoganyo ya dikwalwa tsa lorato, gona go lemogiwa fa Lebaka (1999: 2) le Groenewald (1993: 6-8) ba

aroganya dikgankhutshwe tsa Sepedi ka mefuta e le mebedi e megolo, e leng, tsa go itisa le tsa tshedimose tso. Fa e le Kgatla (2000: 64) ena o aroganya dikgankhutshwe tsa Sepedi ka mefuta e le meraro, e leng, tsa boitshwaro kgotsa tsa thuto, tsa magareng le tsa segompiano. Go tla elwa tlhoko gore karoganyo e e leng teng mo dikwalweng tsa Setswana ka kakaretso, ke ya boRanamane e e tlhalosiwang fa e na le mathata a a rileng.

1.4 TSAMAISO YA DIKGANG

Kgaolo ya ntlha, fa e lebelela matseno e tlhalositse ka fa bakwalakhutshwe bangwe ba Setswana ba senolang baanelwa ba basadi ka teng le ka mo ba nyatsang ditshwanelo tsa basadi fa go bapisiwa le tsa banna. Bakwalakhutshwe ba ba Setswana, fa ba kwala ka baanelwa basadi, ba ba bona e le batho ba bolebatshadi jwa Seaforika, mme ba le mo taolong le boeteledipele jwa banna. Kgang e, e tlhola mathata a ditshwanelo tsa botho (*human rights*) a a tsewelediwang ke Molaotlhommo wa Aforika Borwa. Bakwalakhutshwe ba segompiano ba sa ntse ba kwala ka tsela ya bogologolo, le fa go na le diphetogo tse di rileng tebang le Molaotlhommo.

Malebana le maikaelelo, go tlhalositswe fa a na le matlhakore a le mabedi, (*two-fold*) e leng:

- go sekaseka ka fa bakwalakhutshwe ba Setswana ba senolang baanelwa ba basadi ka teng mo dikgankhutshweng tsa bona. Go bona gore a ba tlhalosa baanelwa ba basadi go ya ka mokgwa wa bolebatshadi jwa Bophirima (*feminist point of view*) kgotsa ka mokgwa wa bolebatshadi jwa Seaforika (*womanist point of view*).
- go aroganya (*classify*) dikgankhutshwe tse di tlhophilweng tsa Setswana go ya ka dipaka di le tharo, e leng, (a) dikgankhutshwe tsa paka ya bolebatshadi jwa Bophirima (*short stories of the phase of feminism*), (b) dikgankhutshwe tsa paka ya bolebatshadi jwa

Seaforika (*short stories of the phase of womanism*) le (c) dikgankhutshwe tsa paka ya magareng (*short stories of the transitional phase*) go lemoga mefuta ya baanelwa ba basadi ba bakwalakhutshwe ba Setswana ba kwalang ka ga bona.

Tlhotlhomisi e tlaotse mekgwa e le mene ya tshekatsheko, e leng, wa go tlhalosa, wa go ranola, wa go bapisa le wa karoganyo gonne e golagane le mathata a semelo sa baanelwa ba basadi mo dikgankhutshweng tsa Setswana. Tlhotlhomisi e ya go dirisa mmotlolo wa naratholoji o o bidiwang '*Adapted narratological model*'.

Kgaolo ya bobedi e ya go tlhalosa mokwadi go ya ka dikarolo di le nne, e leng, mokwalatshelo (*biographical author*), mokwadiakaiwang (*implied author*), mokwadiakangwa (*abstract author*) le moanedi (*narrator*).

Kgaolo ya boraro e amana le sebopego sa sekwalwa. Fa, sekwalwa se ya go tlhalosiwa fa sena le matlalo a le mararo, e leng, diteng, thulaganyo le setaele.

Kgaolo ya bone e ya go itebaganya le tlhaloso ya kgankhutshwe jaaka e aragantswe ka dikarolwana di le pedi, e leng:

- dikgankhutshwe tsa go itisa (*those that simply entertain*)
- dikgankhutshwe tsa tshedimoseiso (*those that seek to inform*).

Mo kgaolong ya botlhano go ya go sekasekiwa baanelwa go ya ka lenaneo le:

- ba diteng;
- ba thulaganyo;
- baanelwa ba ba sa itekanelang (*flat characters*); le
- baanelwa ba ba itekanetseng (*round characters*).

Kgaolo ya borataro yona e ya go ikaega ka tshenolo ya semelo sa baanelwa ba basadi go tlhokometswe lenaneo le:

- ka fa mokwadi a tlhalosang moanelwa (molwantshiwa) ka teng;
- ka fa moanedi a tlhalosang moanelwa (molwantshiwa) ka teng;
- ka fa moanelwa (molwantshiwa) a itlhalosang ka teng; le
- ka fa moanelwa (molwantshiwa) a tlhalosiwang ke baanelwa ba bangwe ka teng.

Kgaolo ya bosupa e ya go tlhalosa semelo sa baanelwa ba basadi mo dikgankhutshweng tsa paka ya bolebatshadi jwa Bophirima, mo dikgankhutshweng tsa paka ya bolebatshadi jwa Seaforika le mo dikgankhutshweng tsa paka ya magareng.

Kgaolo ya borobedi ke tshosobanyo ya dintlha tsotlhe tsa botlhokwa tsa tlhotlhomisi.

KGAOLO YA BOBEDI

2.1 TLHALOSO YA MOKWADI

2.1.1 Matseno

Mo kgaolong eno, go ya go sekasekiwa kgopolo ya botlhokwa, e leng, mokwadi le dikarolwana tse di farologaneng go tshwana le mokwadi jaaka motho le mokwadi jaaka mokwadi. Mokwadi jaaka mokwadi le ena o ya go tlhalosiwa le mefutana ya gagwe e le mene, e leng, (a) mokwalatshelo, mokwadikaiwang, (c) mokwadiakangwa le (d) moanedi. Ka fa ntlheng e nngwe, moanedi o tla batlisisiwa ga mmogo le dikarolo di le tharo, e leng, (a) mmui (*first person*), (b) mmuisiwa (*second person*) le (c) mmuiwa (*third person*) yo le ena a arogantsweng ka mefuta e le meraro, e leng, moanedi wa maitsegotlhe (*omniscient author*), moanedi yo o senang boitebo (*objective author*) le moanedi wa kitso e e lekanyeditsweng (*limited omniscient author*).

2.1.2 Mokwadi

Kgopolo e, setse e tlhalositswe ke basekaseki ba ba farologaneng ba bogologolo. Mo tlhotlhomising e, ga e yo tlhalosiwa ka botlalo. Tlhaloso ya yona e ya go itebaganya thata le tharabololo ya mathata a a golaganeng le tshenolo ya baanelwa ba basadi mo dikgankhutshweng tsa Setswana. Ke ka ntlha e go ka se buiweng ka semelo sa baanelwa ba basadi pele ga tshekatsheko ya mokwadi gonne ke ena yo o bopang, yo o tshedisang a bo a dirisa baanelwa ba, mo sekwalweng sa gagwe. Ka jalo, go ka twe mokwadi ke motlhodi wa baanelwa.

Ka foo, go ya go lekolwa kakanyo e ya botlhokwa, e leng, mokwadi ka gonne ke motho yo o tshwaraganeng le tshenolo ya baanelwa ba basadi. Mo tlhotlhomising e, mokwadi o ya go tlhalosiwa go tlhokometswe lenaneo le:

- mokwadi jaaka motho; le
- mokwadi jaaka mokwadi.

▪ **Mokwadi jaaka motho**

Fa a bua ka ga mokwadi, Smith (1996: 27) a re:

The author person refers to the actual living and breathing individual who writes, but who of course does many other things as well, and goes on to live and die apart from the text.

Fa, go tthalosiwa mokwadi gore le fa e le motho wa madi le nama, fela ga se motho wa sekwalwa. Ke motho yo o tshelang a bo a tlhokafala go tshwana le motho yo mongwe le yo mongwe. Le fa go ntse jalo, sekwalwa sona se tla nna se ntse se le teng, mme se buisiwa le fa ena a se teng. Fa ba tlatsa mo kgannye e, Booth (1979: 268), Malan (1983: xv) le Davis (1987: 138) ba re e ka nna monna kana mosadi yo o itshelelang botshelo jo bo monate kgotsa jo bo sa itumediseng. Everman (1988: ix), Palmer (1992: 123), Walder (1992: 83) le Selden le Widdoson (1993: 3) ba re ke motswedi wa ditiragalo. Ke ka ntlha e Lanser (1981: 82) a reng ke motlhami kgotsa morulaganyi wa dikgang tsa sekwalwa. Webster (1996: 185) a re mokwadi yo, ga a kgone go itebaganya le babuisi ba dikgang tse a di kwadileng. Le fa go ntse jalo, ba mosola mo go ena.

Abrams (1999: 14) o tswelletsa kang e pele ka go tthalosa go tlangwa ga sekwalwa gore ga se ga motho mongwe le mongwe gonne ke tiro ya batho ba ba tlhalefileng, mme ba na le bokgoni jwa go kwala ka tse ba itemogelang tsona mo botshelong. Ka go rialo, fano, go tthalosiwa gore mokwadi o tshwanetse go nna motho yo o botlhale go gaisa batho ba a ba kwalelang dikgang mo sekwalweng sa gagwe. Ke ka moo Jefferson le Robey (1986: 13)

ba mmitsang gore ke moitseanape, motsetseneki le sediriso sa go tsweletsa pele tiro ya bokwadi go nna e e ikemetseng ka boyona.

Davis le Schleifer (1989: 263), McKee (1991: 185) le Earnshaw (1996: 31) ba bua gore dikgang tse mokwadi a kwalang ka ga tsona ke maitemogelo a gagwe a a tseneletseng a botshelo. Chatman (1978: 29) le Dlamini (1995: 23) ba tlatsa ka gore ditiragalo tseo ga di kwadiwe fela, mme ke molaetsa o o romelwang kwa babuising go ba tsibosa mo ntlheng nngwe e e rileng ya botshelo. Schole le Comley (1985: 16) le Mills (1996: 36) ba re pele a ka simolola go kwala sekwalwa, mokwadi o tshwanetse go batla setlhogo se se tsamaelanang le dikgang tse a yang go di kwala. Meyers (1992: 3) a re se mokwadi a yang go kwala ka ga sona e tshwanetse go nna se a se itseng.

Lanser (1981: 116) a re fa mokwadi a simolola go kwala dikgang tsa gagwe, o a bo a setse a itse mo tlhaloganyong gore babuisi ba ba kgethegileng ba sekwalwa seo ke bomang. Ka jalo, a ka tlhama sekwalwa seo se se rileng ka botlalo a sa pate sepe kana a senola dikgang tseo ka mokgwa o o seng bofitlha ka maikaelelo a go amogela mongwe le mongwe. Gape ga twe, mokwadi a ka dirisa ditsela tse di farologaneng tsa go anela dikgang bogolosegolo, fa a sena babuisi ba a ba tlhophileng pele a rulaganya sekwalwa. Go sa ntse go le foo, Smith (1982: 12), Murray (1985: 10), FitzGerald (1992: 3), Pauley le Riordan (1993: 18-19) le Phillip (1999: 177-189) ba re mokwadi fa a batla go kwala sekwalwa se se nonofileng, o tshwanetse go latela lenaneo le le rileng la go tlhama sekwalwa go thusa babuisi go tlhaloganya kologanyo ya ditiragalo. Lenaneo le, le lebane le:

- go kokoanya dikgang;
- go rulaganya ditiragalo; le
- go boeletsa ditiragalo tsa sekwalwa.

❖ **Go kokoanya dikgang**

Fa Kane (1988: 4) le Du Toit le ba bangwe (1999: 238) ba bua ka ga kgato e ya ntlha ya go tlhama sekwalwa, ba re e golagane le go akanya thata ga mokwadi, mme e akaretsa go tlhophiwa ga setlhogo, go tlhotlhomisa ka ga mekgwa e e yang go dirisiwa go tswetsa pele se mokwadi a yang go bua ka ga sona, go baakanya ditlamelo tsa thulaganyo le go tlhopha setaele se se yang go dirisiwa fa sekwalwa se thangwa. Meyers (1992: 2) o tlaleletsa kgang e ka gore kgato e, e amana thata le mokwadi gonne ke fa a tshwanetseng go tlhotlha dikakanyo, mme a kwale ka kgololosego sengwe le sengwe se se tlhagelelang mo thaloganyong ya gagwe. Williams le Blake (1992: 6-12) ba re fano, mokwadi a ka kwala ditiragalo tse a di akanyang ka mekgwa e le meraro, e leng, mekgwa;

- o o matlhagatlhaga wa dikakanyo tse di šwa (*brainstorming*);
- wa go kokoanya ditiragalo go ya ka ditlhopha (*clustering*); le
- wa go kwala dikgang o sa tlhokomele diphoso (*free writing*).

Murray (1985: 13-16) o tswela pele ka gore mekgwa e e fa godimo e wela ka fa tlase ga mekgwa o mongwe o mogolo, e leng, wa go gakologelwa (*recall*). O tlhalosa fa mekgwa e, e se yona fela e e dirisiwang fa go kgobokangwa dikgang. Go na le e mengwe gape e le metlhano, e leng, (a) wa go nna kelotlhoko ga mokwadi mo botshelong. Fano, go kaiwa mokwadi gore o tshwanetse go nna a ntshitse matlho dinameng go bona se se diragalang felo gongwe le gongwe fa a tsamayang teng, mme a bule ditsebe fa go buiwa. Se, se tlhalosa gore mokwadi ke setlhodi mo botshelong jwa gagwe, (b) wa go tlhokomela. Fano fa, go tlhalosiwa maemo a mokwadi gore ga a batle fela tshedimosetso go tlhama sekwalwa, gape o batla ditiragalo gore a tle a kgone go senolela babuisi se a ratang go ba ruta ka ga sona, (c) wa go botsolotsa. Mo mokgweng o, mokwadi o anya dikgang go tswa mo bathong ka go tshwara ditherisano le bona, mme a ba botsolotse dipotso. Se, se tlhalosa

tlhotlhomisi ya mokwadi gore ga e ya golagana le go lebelela dikwalwa le ditshupo fela, batho le bona ba a akarediwa, (d) wa go ipaya mo maemong a motho yo mongwe. Go tlhalosiwa mokwadi gore fa a kokoanya dikgang tsa sekwalwa, o tshwanetse go lebala maemo a gagwe, mme a ipeye mo go a batho ba a ba kwalelang. Mokgwa o, o bonwa o le o o maatla thata mo go kokoanyeng dikgang fa go tlangwa sekwalwa le (e) wa go tlhotlhomisa ka go etela meago ya kabo ya dibuka go batlisisa ka ga dikgang tse di tsamaelanang le setlhogo se a se tlhophileng.

Fa a tlhalosa mokgwa o o matlhagatlhaga wa go batla dikakanyo tse di šwa, Olson (1992: 450) a re ke kgopolo e e rileng, mme e akaretsa tse dingwe tse di dirisiwang ke mokwadi go kokoanya ditiragalo go tshwana le (a) go dira lenaneo la ditiragalo, (b) go kwala dikgang mo dikarateng le (c) go kwala lefoko mo sedikong, mme go diriwe methalo mo dintlheng tsotlhe tsa sediko go aga mafoko a mangwe go tswa mo go le le fa gare.

Mokgwa o o matlhagatlhaga o, wa go batla dikakanyo tse di šwa, ke ona o mokwadi a tshwanetseng go simolola ka ona gonne o kwala tiragalo nngwe le nngwe e e tlang mo tthaloganyong ya gagwe a sa latele lenaneo lepe le go tlhokomela diphoso. Morago ga go kokoanya dikgang tse, mokwadi o tla tlhopha tse di botlhokwa tse di lebaneng le kanedi ya gagwe (Olson, 1992: 450).

Olson (1992: 452) o tswetsa kgang ya gagwe pele ka gore mokgwa wa go kgobokanya ditiragalo go ya ka ditlhopha o nyalelana le go batlisisa dikgang, ditshwantsho le dipaterone tse di dumelesegang mo sekwalweng. Sengwe se se botlhokwa malebana le mokgwa wa go kokoanya ditiragalo ke go thusa mokwadi go akanya ka ditsela tse di farologaneng tsa go rulaganya dikgang fa a ntse a di kgobokanya. Fa a ntse go kokoanya ditiragalo jalo, setlhogo sa sekwalwa se kwadiwa ka fa gare ga sediko, mme go diriwa methalo go

dikologa sediko se, go bopa dikgang tse dingwe tse di ka akangwang ke mokwadi malebana le setlhogo seo.

Ka fa letlhakoreng le lengwe, Mills (1996: 36) a re, mokgwa o wa go kokoanya ditiragalo ka go di kwala ka kgololosego go sa tlhokomelwe diphoso, le ona o ama mokwadi gonne ke fa a kwalang ditiragalo tsotlhe tse di tlhagelelang mo tlhaloganyong le go di akanya ka thulaganyo fa a di tlhalosetsa babuisi mo sekwalweng. Maikaelelomagolo a go kwala ditiragalo ka kgololosego ke go kokoanya dikgang tseo ka tsela e e tlhaloganyegang gore e re fa mokwadi a ya go di buisa gape, e ka nna morago ga beke, kgwedi kgotsa ngwaga, a ikutlwisise le go itse gore o ne a di bua go tswa letlhakoreng lefe. Ke ka mokgwa o go tweng, go kwala ditiragalo ka mokgwa o, go ntsha mokwadi mo tselegong ya go retelelwa ke go tswela pele, e leng, selo se se itemogelwang ke bakwadi ba le bantsi. Ka fa ntlheng e nngwe, Mills (1996) o bona go le mosola gore mokwadi a ipeye mo maemong a babuisi gore a tle a kgone go kwala sekwalwa se se nonofileng ka gonne se a kwalang ka ga sona ke dikakanyo tsa gagwe, e seng, tsa motho yo mongwe.

Meyers (1992: 3) ena a re pele mokwadi a tlhama kanedi ya gagwe, o tshwanetse go tsaya ditshwetso tsa nakonyana mabapi le se a yang go bua ka ga sona le gore o ya go se rulaganya jang. Ditshwetso tse, di tshwanetse go tsamaelana le dikarabo tsa dipotso tse di latelang, e leng: Ke eng se mokwadi a yang go se sekaseka mo sekwalweng sa gagwe le gona o itseng eng ka ga sona? Babuisi ba sekwalwa se se tlhamiwang ke bomang? Maikaelelo a mokwadi ke eng?

Fa a tlhalosa dikarabo tsa dipotso tse di fa godimo Mills (1996) a re: Ya ntlha, e lebagane le mokwadi gore o tshwanetse go tlhama sekwalwa se se itumedisang, mme bogolothata, se a buang ka ga sona se itumedise babuisi. Ya bobedi, karabo ya yona e tlhalosa gore se mokwadi a se buang mo sekwalweng, se itshetlege ka babuisi fa ya boraro e tlhokometse mesola e le

meraro ya mokwadi mo go tlhameng sekwalwa se se rileng, e leng, (a) go itsise babuisi ka ga sengwe mo botshelong, (b) go tlhotlholetsa babuisi go mo reetsa mo go se a ba rutang sona le (c) go itumedisa babuisi ka go ba tshegisa, go ba gakgamatsa kgotsa go ba hutsafatsa. Ka kakaretso, mokwadi o tshwanetse go kwala sekwalwa se se itumedisang, gape se se ngokelang babuisi go buisa go ya kwa pele. Ga twe, fa mokwadi a dirile tshwetso ya gore maikaelelo a gagwe ke afe a go kwala sekwalwa se se rileng, ke gona a ka boeelang ditiragalo tsela a di kokoanyetseng gore a tle a kgone go di rulaganya (Meyers, 1996: 16).

❖ Go rulaganya ditiragalo

Straugh (1998: 14) o tlhalosa gore mo kगतong e, thulaganyo ya ditiragalo tsa diteng tsa sekwalwa ke ntlha ya botlhokwa e e tshwanetseng go tlhokomelwa. Gape a re fa mokwadi a rulaganya dikgang tsa sekwalwa, ga a tshwanela go ela tlhoko diphoso tse a di dirang malebana le puo gonne o sa ntse a ya go boeletsa tiro eo gape. Pauley le Riodan (1993: 20) ba re dintlha tse tlhwatlhwa fa go rulagangwa ditiragalo tsa sekwalwa ke:

- botlhokwa jwa babuisi ba sekwalwa;
- mosola wa maikaelelo a mokwadi; le
- mathata a mokwadi a akanyang go kopana le ona.

Fa ba tlhalosa dintlha tse di fa godimo Pauley le Riodan (1993) ba re: Ya ntlha, e golagane le babuisi ba sekwalwa ba mokwadi a tshwanetseng go itse gore ke bomang, a lekanyetse kitso ya bona, a ipotsolotse gore a ba ya go dumalana le setlhogo se o se tlhophileng le go itse se ba yang go se dira fa sekwalwa seo se wela mo diatleng tsa bona. Ya bobedi e amana le maikaelelo a le mabedi a mokwadi, e leng, go itsise babuisi ka ga kgopolo nngwe e e rileng mo botshelong le go ba laela kgotsa go ba tlhotlholetsa gore ba mo adime ditsebe mo go se a batlang go ba ruta sona, fa ya boraro yona, e

itebaganya le mathata a loago a a boniwang ka matlho a mokwadi a ka kopanang le ona fa a rulaganya sekwalwa.

Fa dintlha tse di fa godimo di ka tlhokomelwa fa go kwadiwa sekwalwa, gona go tla lemogiwa gore di tlhalosa fa thulaganyo ya dikgang e na le ditheo tse di rileng, Kgang e, e netefadiwa ke Du Toit le ba bangwe (1999: 267) fa ba re ditheo tseo ke tse tlhano, e leng:

- go kwala ditiragalo tse di diragetseng lwa ntlha go ya go tsa bofelo;
- go simolola go tlhama sekwalwa ka dikgang tsa botlhokwa go ya go tse di senang mosola;
- go naya mabaka a a tlholang ditiragalo pele ga ditlamorago tsa tsona;
- go simolola sekwalwa ka ditiragalo tse di tshwanang go ya go tse di farologanang; le
- go simolola go tlhama sekwalwa ka ditiragalo tse di itsiweng go ya go tse di sa itsiweng.

Ashe (1972: 29) o tswela pele ka go umaka ditheo tse dingwe tse thataro, mo thulaganyong ya dikgang tsa sekwalwa. Fa go sekasekiwa ditheo tse Ashe a buang ka ga tsona, go tla itemogelwa gore di le pedi tsa tsona, di tshwana le tse boDu Toit ba di umakileng fa godimo. Ka jalo, ga go yo tlhalosiwa sepe mabapi le tsona. Go tla tlhokomelwa ditheo di le nne fela, e leng, (a) go kwalela babuisi ka se mokwadi a se itseng, (b) go kwala sekwalwa go ya ka dikgatlhego tsa babuisi, e seng tsa mokwadi, (c) go se letlelele babuisi go kgarakgatshega le naga ba se na tlhomamo ya se mokwadi a buang ka ga sona mo sekwalweng le (d) go tlotla babuisi ba sekwalwa.

Fa a tlhalosa ditheo tse, Ashe (1972: 29) a re: Sa ntlha, se amana le mokwadi gore o tshwanetse go kwalela babuisi dikgang tse ena a di itseng. Go sa nneng jalo, mokwadi a ka tla a kopana le mathata fa a ka kwala ka ga ditiragalo tse a senang kitso e e tletseng ya tsona, mme a di kwalela babuisi

ba ba nang le boammaaruri jwa tsona. Gape a re fa mokwadi a ka kwala ka ga kgang e a e itseng, o tshwanetse go tlhotlheletsa babuisi gore ba mo reetse mo molaetseng o a ba abelang ona. Sa bobedi, se mabapi le thuto e mokwadi a ikaelelang go e ruta babuisi gore ga a tshwanela go nna le ditlhong fa a e ba ruta. Se se botlhokwa mo go ena ke go nyalanya thuto eo le dikgatlhego tsa babuisi ba sekwalwa gore e tle e amogelesege. Sa boraro, se tsepamisa maemo a babuisi. Mo, ga twe, mokwadi ga a tshwanela go letlelela babuisi go ngapa ditlhogo, mme a sa ba ribololele ka bonako ditiragalo tsa sekwalwa. Mokwadi o a patelesega gore kwa tshimologong a senole se a yang go bua ka ga sona morago ga foo, a se tlogelele babuisi. Ga twe, mokwadi a ka nna a tlhalosa ditiragalo a ntse a gatelela kganggolo ya sekwalwa gore babuisi ba se ke ba latlhega fa ba se buisa. Setheo sa bone le sona se lebeletse babuisi ba sekwalwa.

Se Ashe (1972) a se tlhalosang fa ke gore mokwadi fa a rulaganya ditiragalo tsa sekwalwa o tshwanetse go lebala maemo a a leng mo go ona, mme a ipeye mo go a babuisi, a itumelele mathata a bona le go ba thusa go a rarabolola. Ga a tshwanela go bua ka ditiragalo tsa maemo a a kwa godimo go feta maemo a babuisi. Go batlega fa mokwadi a ka tsaya babuisi ba gagwe tsia fa a rulaganya sekwalwa, mme a se ke a ba tlhakatlhakanya ditlhaloganyo go ba bontsha gore ga a ba kgathalele. O tshwanetse go ba tlotla. Scholes le Comley (1985: 18) ba tswela pele ka gore thulaganyo ya dikgang e tshwanetse go tloga kwa tshimologong go fitlha kwa bokhutlong jwa sekwalwa. Thulaganyo ya mofuta o, e thusa mokwadi go boeletsa ditiragalo gangwe le gape go bona gore ke dife tse di tlogetsweng kana tse di boeleditsweng ka phoso.

Fa a ruma kgang e, Mills (1996: 191) a re mo paakanyong ya dikgang, mokwadi ga a tshwanela go dirisa mafoko a a mo setlhogong kgabetsakgabetsa. Se a tshwanetseng go se ela tlhoko ke go kwala a tiisitse

ditiragalo tse di tlhaloganyegang go fitlhela tsotlhe tse a di tlhophileng di akarediwa.

❖ **Go boeletsa ditiragalo**

Smith (1982: 127) a re go boelediwa ga ditiragalo ke go tlhabolola le go rulaganya sekwalwa sešwa go netefatsa fa dikgang tsa sona di tlhaloganyega. Gape o tlhalosa gore sekwalwa se tshwanetse go boelediwa ke motlhami wa sona gonne ke ena fela yo o ka ribololang ditiragalo tse dingwe, mme a tsibogela tse a setseng a di kwadile jaaka e kete ga di a kwadiwa ke ena.

Mills (1996: 39) o senola dintlha di le tlhano tse di tshwanetseng go tlhokomelwa fa go boelediwa ditiragalo tsa sekwalwa, e leng, (a) go ela dipolelwana tlhoko, (b) go somarela mafoko (c) go tlhokomela kwadiso ya puo, (d) popego le moribo wa dipolelwana le (e) mmuisi yo mongwe yo o ipatlelwang ke mokwadi go buisa sekwalwa gore ena (mokwadi) a nne a ntsha diphoso fa mmuisi yoo a se buisa.

Fa motiori yo a tlhalosa dintlha tse di fa godimo a re: Ya ntlha, e tlhokomela dipolelwana tse mokwadi a di bopang ka mafoko a a tlhophileng. Mokwadi fa a dira poeletso ya dikgang, o tshwanetse go lekola popego ya dipolelwana mo sekwalweng go tlhotlhomisa fa babuisi ba tla kgona go di tlhaloganya fa ba se buisa. Ya bobedi, ke kamano le tshomarelo ya mafoko a a dirisiwang mo sekwalweng. Fano ga twe, mokwadi fa a boeletsa dikgang o tshwanetse go tlhokomela kgolagano ya dipolelwana gore a e a elela le go tlisa bokao jo bo maleba tebang le setlhogo se se tlhophilweng kgotsa nnyaa. Ya boraro, e tlhalosa go dumelesega kgotsa go amogelesega ga puo e e dirisiwang ke mokwadi mo sekwalweng. Puo e mokwadi a e dirisang e tshwanetse go nna e e kwadisitsweng gore babuisi le bona ba tle ba e tlhaloganye le go utlwisisa molaetsa wa sekwalwa bonolo. Ya bone, e lebane le popego le moribo wa dipolelwana tsa sekwalwa. Fa ditiragalo tsa sekwalwa di boelediwa, go

tshwanetse ga tlhokomelwa gore tiragalo nngwe le nngwe e lebisa kwa go e nngwe ka nepagalo, mme go tlhagelele moribo o o rileng wa dipolelwana. Ntlha ya botlhano yona, e itebaganya le mmuisi yo mongwe yo o rileng yo o itlhophelwang ke mokwadi pele sekwalwa se phasaladiwa. Se se tlhalosiwang fa, ke gore mokwadi fa a boeletsa dikgang, fa go kgonega, a ka nna a kopa motho yo mongwe go mmuisetsa sekwalwa seo, mme ena a reetsa ka tlhwaafalo go senola diphoso tse di leng teng go fitlhela se itumedisa le go ntlafala.

Meyers (1992: 8) le Straugh (1998: 14) ba tiisa kgang e ka gore ga se dintlha tseo fela tse di tshwanetseng go lekolwa mo poeletsong ya dikgang. Ba re fa sekwalwa se boelediwa gangwe le gape go diriwa diphetogo tse dinnye go tshwana le (a) go oketsa ka ditiragalo tse dingwe tse dišwa, (b) go tlogela dikgang tse dingwe tse di sa tlholeng di le mosola le (c) go tlosa ditiragalo tse dingwe fa di neng di le teng go di sutisetsa felo gongwe gore sekwalwa se ntlafale sešwa. Sengwe gape se se diragalang fa kगतong e, ke tlhatlhobo ya dikakanyo le mafoko go netefatsa gore mmuisano o o yang go nna teng magareng ga mokwadi le babuisi ke wa maemo a a kwa godimo. Ke ka ntlha e Olson (1992: 462) a reng, poeletso ya ditiragalo tsa sekwalwa e batla go itlama ga mokwadi go tsaya matsapa a go utolola dikgang tse dingwe gape tse dišwa le go di rulaganya ka tlhomamo gore babuisi ba utlwisise molaetsa bonolo. Scholes le Comley (1985: 19) ba tshegets a kgang e ya ga Olson ka gone bona ba re go itlama foo ga mokwadi go akaretsa gape le go ntsha diphoso, go lekola fa ditiragalo tse dingwe di sa kwadiwa gape ka phoso fa go ne go rulaganngwa dikgang. Ka fa ntlheng e nngwe, ba re fa mokwadi a sa boeletse sekwalwa gantsintsi, o tla bo a dira phoso e kgolo gone fa a ne a kokoanya ditiragalo o ne a di kwala fela a sa tlhokomele kologano ya tsona le puo e a e dirisang. Ke ka foo, FitzGerald (1992: 14) a reng, poeletso ya ditiragalo ke tšhono e kgolo mo mokwading gore sekwalwa seo sa gagwe se romelwe kwa babuising se ntlafetse.

Kane (1988: 30) o konosetsa ka gore thulaganyo le poeletso ya dikgang ke ditiro di le pedi tsa maitlomo, fela di farologane. Thulaganyo e diriwa ke mokwadi ka nosi, mme e tlhalosiwa e le bonolo fa e bapisiwa le poeletso ya ditiragalo e e batlang tshekatsheko e e rileng. Ke ka ntlha e go tweng, e ka diriwa ke mongwe le mongwe yo o nang le kitso ya dikwalwa, e seng fela mokwadi gonne e batla go batlisisiwa mo go tseneletseng.

Mokwadi o tlhalositswe e le motho wa madi le nama yo o tshelang go tshwana le mang le mang. Ke motlhami kana morulaganyi wa dikgang, fela ga a kgone go itebaganya le babuisi ka gore ga se motho wa sekwalwa. Le fa go ntse jalo, o botlhale go ba gaisa. Ke ka jalo a bidiwang moitseanape, motsetseneki le sediriso sa go tswelletsa pele tiro ya bokwadi go nna e e ikemetseng ka boyona. Mokwadi o na le ditiro tse di farologaneng mo bokwading, e leng, go kokoanya dikgang, go di rulaganya le go di boeletsa gore fa sekwalwa se romelwa kwa babuising se bo se itshekile. O dirisa mekgwa e e farologaneng ya go kokoanya dikgang, mme ga a lebelele diphoso ka gonne sekwalwa se sa ntse se ya go buisiwa gangwe le gape. Mo thulaganyong ya dikgang go na le dintlha tsa botlhokwa tse a di tlhokomelang go tshwana le babuisi, maikaelelo a (mokwadi) le mathata a (mokwadi) a ka kopanang le ona fa a tlhama sekwalwa.

Kokoanyo ya dikgang e mosola thata gore e batlisisiwe ka gonne ke motheo wa sekwalwa sengwe le sengwe, mme e na le ditlhogo (*topics*) tse di farologaneng. Mo ditlhogong tse go buiwang ka ga tsona tse, go na le setlhogo se se amanang le tshenolo ya baanelwa ba basadi mo dikgankhutshweng tsa Setswana, kgang e e golaganeng le tharabololo ya mathata a tlhotlhomisi e. Ka fa ntlheng e nngwe, thulaganyo ya dikgang le yona e ya go lebelelwa ka leitlho le le ntšhotšho gonne ke fa ditiragalo tsa semelo sa baanelwa ba basadi di rulaganngwang le go tlabelolwa teng.

- **Mokwadi jaaka mokwadi**

Onega le Garcia Langa (1996: 9) ba bua fa mokwadi yo, e le yo o itlhamelwang ke babuisi mo ditlhaloganyong tsa bona fa ba buisa sekwalwa. Ke ka ntlha e Currie (1990: 76) a tlhalosang go ya pele ka gore, mokwadi yo, ke ena yo o tlotlelang babuisi dikgang mo sekwalweng. Ka go rialo, ke mokwadi wa sekwalwa gonne o fitlhelwa mo go sona ka dinako tsotlhe. Fa babuisi ba mo tlhaloganya, go tshwana le fa ba tlhaloganya mokwadi wa madi le nama. Fa babuisi ba buisa dikgang mo sekwalweng, ba a bo ba tlhomamisa se mokwadi yo a dumelang mo go sona. Ka tsela e, ba fetsa ba fetola megopolo ya bona mabapi le ka fa ba neng ba tsaya mokwadi yo ka teng.

Go tswela pele, Smith (1996: 27) o tlhagisa pharologantsho e nngwe gape ka go dirisa leina le lengwe le le lebaneng le mofuta o wa mokwadi. A re mokwadi yo, ke motlhami wa dikgang tsa sekwalwa. Gape a re le fa mokwadi yo, a na le seabe mo sekwalweng go tshwana le mokwadi jaaka motho, fela ena ga a kgone go tshela kwa ntle ga sekwalwa. Le fa go ntse jalo, Currie (1990: 77) o tlhalosa fa mokwadi yo, a sena ditsala tse di ka botsolotswang gore ke motho wa mofuta mang. Ka fa letlhakoreng le lengwe, ga a na bukatsatsi ya sephiri mo go ka tweng, o kwalela ditiragalo tsa tsatsi lengwe le lengwe mo go yona. Ka go rialo, ga go na sepe se mokwadi yo a se tlogelang kwa morago se se ka solofediwang go dirisiwa mo nakong e e tlang. Ke ka moo, Harris (1992: 16) a reng mokwadi wa mofuta o, ga a na maiphitlhelelo a a mo rotloetsang mo bokwading jwa gagwe fa a bapisiwa le mokwadi wa mmatota. Hawthorn (2000: 23) a re mosola wa mokwadi yo, ke go senolela babuisi baanelwa le bakwadi ba bangwe go ya ka go farologana ga bona.

Marggraff (1996: 25) le Strachan (1988: 49-50) ba re go na le mefuta e le meraro ya mokwadi jaaka mokwadi, e leng, (a) mokwalatshelo, (b) mokwadikaiwang le (c) mokwadiakangwa.

❖ Mokwalatshelo

Wellek le Warren (1979: 67), Scott (1965: 34), Shipley (1986: 39) le Fludenik (1996: 24) ba tlhalosa se lokwalotshelo e leng sona. Ke ka moo ba reng, lokwalotshelo le golagane le botshelo jotle jwa mokwadiwa, ke gore se mokwadiwa, e leng, sona ka kakaretso. Karolides (2000: 18) o tlatsa ka gore lokwalotshelo lo tshwanetse go akaretsa mabaka otlhe a a tlhotlheletsang mokwadiwa go tswela pele mo botshelong jwa gagwe go tshwana le loago, saekholoji, botsalano le batho ba bangwe, metsamao le dinako tse motho yo go buiwang ka ga gagwe a tshedileng mo go tsona.

Fa a tsweletsa kgang e pele, Holman (1972: 63) a re go na le ditlhokego (*requirements*) tse di tshwanetseng go tlhokomelwa fa go tlhamiwa lokwalotshelo:

It must be a history, but an accurate history one which points not only one aspect of the man but all important aspects. It must be the life of a "particular" man focussed clearly on that man with more casual reference to the background of the social and political institutions of his time.

Ditlhokego tse go buiwang ka ga tsona ke tse: (a) dikgang tse go kwadiwang ka ga tsona e nne tsa maleba, gape di tlhagise matlhakore otlhe a botshelo jwa mokwadiwa le (b) gore go tshwanetse ga buiwa ka ga botshelo jwa motho mongwe yo o rileng go tlhokometswe dinako tse a tshedileng mo go tsona. Ke ka moo Karolides (2000) a reng, fa maitshetlego a mokwadiwa a

itsiwe, ke gona fa go tla nnang botoka thata fa go kwadiwa ka ga gagwe. Holman (1972: 64) o tswelletsa kgang pele ka go senola tlhokego e nngwe gape ya lokwalotshelo. O tlhalosa fa lokwalotshelo le tshwanetse go nna le tlhagiso e e nepagetseng ya botshelo jwa motho mongwe go tloga bonnyaneng go fitlha kwa losong lwa gagwe. Tlhagiso e, e tshwanetse go nna e e tlhomameng ka gore e diriwa ka boiteko go tswelletsa mo pepeneneng maikutlo a a kitlaneng ka boleng jwa mokwadiwa.

Irmscher (1981: 346) le ena o tswelletsa setheo se sengwe se se amanang le lokwalotshelo ka go bua gore dikgang tse di mabapi le botshelo jwa mokwadiwa yo mongwe, ga di a tshwanela go tlhokomelwa mo puisong ya sekwalwa. Marggraff (1996: 25) o tswelletsa pele ka go golaganya mokwalotshelo le mokwadi jaaka motho. Go ya ka ena bobedi jo, ga bo farologane go le kalo:

...the biographical author is the actual human being physically writing a text who appears outside the narrative and who is exposed to the inconsistencies of real life as a result he would be able to have different opinions in different works.

Se se botlhokwa se se tshwanetseng go lemogiwa fa ke gore bakwadi ba, ba a tshwana ka gone boobabedi ke batho ba madi le nama. Ba tshwaragane le tiro ya go kwala dikwalwa. Le fa go ntse jalo, ga ba fitlhelwe mo dikwalweng, fela ke bakwadi ba ba nang le maitemogelo a magolo a botshelo. Malebana le mosola wa mokwalotshelo, Marggraff (1996: 26) a re dikgang tse mokwadi yo a di buang, di tlhagisa boammaaruri jo bo anameng mabapi le boleng jwa mokwadi ga mmogo le jwa babuisi ba sekwalwa.

❖ **Mokwadikaiwang**

Booth (1979: 269) le Coen (1994: 17) ba re mokwadikaiwang ke mokwadi yo o itlhamelwang ke mokwadi wa madi le nama mo setshwanong sa gagwe gore babuisi ba mmone jaaka e kete ke motho. O farologana le mokwadi yo e leng motho ka dikakanyo. Hoffman le Murphy (1988: 268-270), Wales (1995: 239) le Hawthorn (2001: 155) ba tlhalosa fa mokwadi yo, a sa tlangwe ke mokwadi jaaka motho fela, mme le babuisi ba na le seabe mo go tswelediseng mo pepeneneng mofuta o wa mokwadi fa ba buisa sekwalwa. Rimmon-Kenan (1983: 87) le Chatman (1978: 148) ba re pharologantsho e nngwe gape ya mokwadi yo ke gore ga a fetogefetoge mo sekwalweng. Ga a bue sepe ka gonne ga a na lentswe. Ka jalo, ga go na ka fa a ka neeletsanang le babuisi ka teng. Ke ka gona go ka tweng, o laola ditiragalo a ntse a itidimaletse fela. Marggraff (1996: 25) o bua ka ga pharologantsho e nngwe ya mokwadi yo:

The implicit author is the stable entity who consistently appear within a specific work, can be seen as the producer of the narrative text and has at his disposal a technical function which includes character division as well as the functioning of a process such as selection and organization.

Go tlhalosiwa fa mokwadikaiwang e le motlhami wa dikgang tsa sekwalwa. Mo bokwading jwa gagwe, mokwadi yo, o na le ditiro tse a lebaneng le tsona, go tshwana le go rulaganya sekwalwa. Fa a tlaleletsa mo go se, Currie (1990: 75-80) a re mosola o mongwe wa mokwadi yo ke go thusa babuisi go tlhaloganya le go utlwisisa sekwalwa bonolo gonne o na le kitso e e tletseng ya ka fa dikgang di ka tlhagisiwang le go tsamaisiwa ka teng. Ke ka moo, O Neil (1994: 66) a reng ke moromiwa yo o tlhwatlhwa gonne o tlhagelela fela fa sekwalwa se buisiwa, go tlosa ketsaetsego e babuisi ba ka nnang le yona

mabapi le sekwalwa seo. Fa Wales (1995: 42) a tiisetsa go ya pele mabapi le kgang e, a re, ka nako nngwe mokwadikaiwang a ka dirisana le babuisi kgotsa a ikgatholosa bona. Le fa go ntse jalo, dikakanyo le tsamaiso ya dikgang tsa sekwalwa di ka se nne kgatlhanong le maikaelelo a mokwadi jaaka motho.

Juhl (1980: 66) o konotela kgang e ka go bontsha fa mokwadikaiwang a sa tshwane le moanedi gonne ena o a ikanyega ka ntlha ya ditumelo, mekgwa le mesola ya gagwe mo sekwalweng.

❖ **Mokwadiakangwa**

Mokwadi yo, o ya go tlhalosiwa e le yo o sa totobalang mo sekwalweng (*implicit author*) le yo o leng, seakangwa (*abstract author*) fela.

Marggraff (1996: 25) o tlhalosa mokwadiakangwa ka gore o golagane le ka fa sekwalwa se tshwanetseng go buisiwa le go tlhaloganngwa ka teng. Ka mafoko a mangwe, o tlhagelela fela fa babuisi ba buisa sekwalwa. Ke ka ntlha e Bell (1980: xviii) le Harley (1987: 62) ba reng, ke kakanyo fela e e bopiwang ke babuisi mo ditlhaloganyong tsa bona fa ba buisa sekwalwa sa mokwadi wa mmatota.

Fa a tswela pele, Malan (1983: 17-18) a re ka ntlha ya fa mokwadi yo a akanngwa ke babuisi, go itshupa fa a sa totobala mo sekwalweng gonne o iphitlhile ka ditiragalo. Ke ka foo a reng, ke pinagare ya go kopanya dintlha tsotlhe tsa sekwalwa ka gore o akareditswe le sona. Smith (1990: 28) o tshegetsatshe puo e ka go re:

In a finished work, the author creator operates as an implicit narrative element, in dynamic relations to

other conventionally recognised ones, such as characters, plot, setting, narrator, dialogue...

Ga twe mokwadi yo, ke ena yo o lomologanyang dielemente tsotlhe tsa sekwalwa go tshwana le baanelwa, tikologo, poloto, jalo jalo. Le fa go ntse jalo, go ya ka Hoffman le Murphy (1988: 369) se, ga se kaye gore mokwadi yo ke moanedi, fela go ka twe ke motlhami wa baanedi ba ba begang dikgang tsa sekwalwa. Ke ka tsela e Brook-Rose (1988: 29) a reng, mokwadi wa mofuta o, ga a na go bapisiwa le moanedi yo e leng, lentswe le le utlwalang le bua mo sekwalweng, mme go sa itsiwe gore le tlhaga kae. Ke ka foo, Currie (1990: 80) le Juhl (1980: 116) ba reng, jaaka mokwadi yo e le kakanyo e e bopiwang ke babuisi go tswa mo setshwanong sa mokwadi wa mmatota, go a itshupa gore babuisi ba ya go dumela gotlhelele mo tshedimosetsong e a e ba neelang yona ka ntlha ya ditumelo, ditlwaelo le mekgwa e a tshelang mo go yona. Go tswetsa kang e pele, Adamson le ba bangwe (1998: 5) ba re le fa mokwadiakangwa a itidimaletse, fela o botlhokwa gonne ke mmatlisisi (*investigator*) mo sekwalweng. Leitch (1992: 20) a re le fa go ka nna jalo, ga se ena mokwadi wa mmatota. Ke ka mokgwa o Bennett le Royle (1999: 21) ba reng, ga se mokwadi yo o ka tlhaeletsanang le ena ka mogala kgotsa go itsalanya le ena gonne ke seakangwa se se tlhagelelang fela fa go buisiwa sekwalwa.

Hernadi (1972: 175) o wetsa ka gore le fa mokwadiakangwa a iphitlhile ka ditiragalo, fela o kgona go diragatsa maikaelelo a mokwadi jaaka motho ka bojotlhe jwa ona a sa tlogele sepe kwa morago.

❖ **Moanedi**

Scholes (1981: 998), Stern (1991: 160), Klaus le ba bangwe (1991: 133) le Ochs le Capps (2000: 2) ba tlhalosa moanedi ka gore ke motho yo o begang dikgang mo sekwalweng. Madden (1980: 114) le Davis (1987: 138) ba re ke

lentswe le go sa itsiweng gore le tswa kae, mme le utlwala le bua mo sekwalweng. Fa a tlatsa mo kgannye e, Chatman (1978: 147) a re gore lentswe le utlwale sentle, go tshwanetse ga tlhokomelwa ditheo tse dingwe tse di rileng, e leng, (a) botsalano fa gare ga dikarolo tse di farologaneng tse di amanang le ditiragalo tsa sekwalwa, (b) tlhaloso ya mogopolo le (c) kgolagano ya tlhaloso ya mogopolo le lentswe le le buang mo sekwalweng ga mmogo le ka fa ditiragalo di tlhologang ka teng.

Ka fa ntlheng e nngwe, Cooper le Dancyger (2000: 181) ba re ke thekeniki e e dirisiwang ke bakwadi go baakanya kanelo ka tshwanelo. Gape ba re go nna teng ga moanedi mo sekwalweng, go thusa babuisi go rarabolola mathata a bakwadi ba ka se a kgoneng. Kane (1988: 270) ena a re moanedi ke yo mongwe wa bakwadi. Ke ka lebaka le Wymer le ba bangwe (1978: 48) le Schipper (1989: 102) ba buang ka mefuta e e rileng ya moanedi e e dirisiwang thata ke bakwadi mo dikwalweng tsa bona. Go tlaletsa fa go se, Peck le Coyle (1984: 112) ba re mo sekwalweng dikgang di tlhagisiwa ka mekgwa e e farologaneng. Le bona ba sa ntse ba bua ka mefuta ya moanedi. Brooks le Warren (1979: 511) ba re mofuta wa ntlha, ke wa gore moanelwa a ka bua ka ga dikgang tse di mo amang, ke **mmui**. Wa bobedi ona, o lebane le moanelwa yo o tlhalosang ditiragalo tse o di bonang ka matlho a gagwe fa di diragadiwa, mme ona o bidiwa **mmuisiwa**. Wa boraro, ke **mmuiwa** yo o anelang dikgang tsa sekwalwa, mme a sa tsene mo ditlhaloganyong tsa baanelwa kgotsa go tshwaela tebang le ditiragalo tseo fa wa bone ona, o golagane le **mokwadi** yo o tlhalosang dikgang mo sekwalweng ka kgololosego, e bile a kgona go tsena mo menaganong ya baanelwa go bona se ba se akanyang, kgabagare a neye ditshwaelo tsa gagwe.

- **Mmui**

Fa ba tlhalosa mmui, Romberg (1962: 58), Grace (1965: 258), Stanzel (1986: 4) le Martin (1986: 135) ba re ke motho yo o nang le seabe mo ditiragalong

tša sekwalwa. E ka nna moanelwamogolo yo e leng, molwantshiwa, mme a bua ka ga se a se bonang ka matlho, a se utlwang ka ditsebe tša gagwe, se a se itseng le se se mo amang maikutlo fa mokwadi wa dikgang tseo ena a le kwa morago/kgotsa a iphitlhile. Ka fa ntlheng e nngwe, ga twe, e ka nna moanelwamotlaleletsi yo o lebang fela ditiragalo fa di diragadiwa le go diragalela baanelwa ba bangwe.

Porosky (1995: 175) a re moanedi yo, a ka dirisa leemedi la motho wa ntlha: nna kgotsa rona ka gonne dikgang tse a buang ka ga tsona di mo lebane. Fa go ntse jalo, babuisi ba kgona go tsena ka tlhamalalo mo tlhaloganyong ya gagwe, mme ba itse boleng jwa gagwe go tloga kwa bonnyaneng go fitlha e nna motho yo mogolo. Novakovich (1995: 99) a re le fa go ntse jalo, moanedi yo, ga se kemedi ya mokwadi wa mmatota, fela ke mmaseke wa gagwe, mme tse a di dirang kgotsa a di buang ga di a tshwanela go farologana le tša mokwadi wa madi le nama. Le gona mokwadi a se ka a rwešwa molato mabapi le tše moanedi yo a di dirang.

Go tswela pele, Maxwell-Mahon (1984: 2) le Hodgins (1993: 183) ba re moanedi yo, a ka bua ka se se mo diragalelang, se a se bonang se diragalela ba bangwe kgotsa se a se boleletsweng ke mongwe kana ba bangwe fela. Le fa go ntse jalo, ga a kgone go tsena mo ditlhaloganyong tša baanelwa ba bangwe jaaka mokwadi wa maitsegotlhe. Frakes le Traschen (1969: 71) ba tswetsa kgang e pele ka go tlhalosa gore fa mokwadi a dirisa mofuta o wa moanedi, ke gore o lekanyetsa kitso ya gagwe. Ke ka foo, Guerin le ba bangwe (1966: 80) ba reng, fa mmui a dirisiwa mo sekwalweng ga go kitla go nna le mathata a le mantsi gonne babuisi ba a itse gore ke mang yo o buang kana yo o bonang ditiragalo. Fa moanedi yo a dira phoso, le gona moo, babuisi ba kgona go amogela le go tsaya phoso eo jaaka karolo nngwe ya go se tshepagale ga baanedi. Sengwe gape se se ka lemogiwang fa go dirisiwa moanedi wa mofuta o ke gore, a ka nna a bua ka boitebo, mme ntlha e, e

letlelela babuisi go nna le botseno kana phitlhelelo mo monaganong wa gagwe.

Novakovich (1995: 109) o senola dithapolo tsa mmui gore fa a le teng mo sekwalweng ga go kgonege gore babuisi ba lebelele moanedi yo mongwe kwa ntle ga sekwalwa. Gape ga twe, go nna bokete mo mokwading gore a nne le lentswe le lešwa mo tiragalong nngwe le nngwe. Thapolo e nngwe e e lebaneng le moanedi yo, ke fa a dirisa leemedi nna kgotsa rona go bontsha jaaka e kete ke motshedi.

- **Mmuisiwa**

Rabinowitz (1994: 168-169) le Abrams (1999: 234) ba re mmuisiwa ke moanedi yo o buang le mmui kgotsa e ka nna moreetsi yo o amogelang dikgang ka tshamalalo mabapi le tse a di dirang, tse a di dirileng kana tse a yang go di dira mo nakong e e tlang. Fa a tswetsa pele ntlha e, Abrams (ibid) a re e ka nna moanelwa yo o rileng, babuisi ba sekwalwa gongwe moanedi ka boena, mme a sa tlhagelele ka tshamalalo mo go se a se dirang. Kercheval (1997: 22-23) a re fa moanedi yo a le mo sekwalweng, go tla lemogiwa ka tiriso ya leemedi wena kgotsa lona.

- **Mmuiwa**

Taylor (1981: 76), Culler (1997: 87) le Sanger (1998: 31) ba re mmuiwa ga se motho wa sekwalwa, e bile ga se mongwe wa baanelwa. Wales (1999: 348) o tlhalosa go ya pele ka gore, e ka nna mokwadikaiwang yo o itirang moanedi, mme a bua ditiragalo tse di amanang le moanelwa yo mongwe kgotsa baanelwa ba bangwe. Cohan le Shires (1988: 89) ba re ka gonne moanedi yo a le kwa ntle ga ditiragalo tsa sekwalwa, gona go raya gore ke molepi kana moelatlhoko wa tsona. Gape ga twe, ga a na phitlhelelo kana

botseno mo ditlhaloganyong tsa baanelwa. Ka go rialo, ga a bue sepe tebang le se se tsamaelanang le sekwalwa.

Kennedy le Gioia (2002: 23) ba re pharologantsho e nngwe gape ya moanedi yo ke gore o dirisa leemedi ena kgotsa bona fa a anela dikgang tsa sekwalwa. Go bontsha o kare mokwadi fa, o ba tla go timelela kgotsa go iphitlha gotlhelele kwa morago ga ditiragalo. Le fa go ka nna jalo, babuisi bona ba a itse gore o teng gonne kgang e e buisiwang e na le mokwadi wa yona.

Gordon (1973: 17) le Schipper (1989: 102) ba re go na le mefuta e le mebedi ya mmuiwa, e leng, (a) moanedi wa maitsegotlhe le (b) moanedi wa kitso e e lekanyeditsweng. Go sa ntse go le foo, Cole le Lindemann (1990: 311) bona ba bua ka mofuta wa boraro, e leng, wa moanedi yo o senang boitebo.

- **Moanedi wa maitsegotlhe**

Mc Cuen le Winkler (1978: 963) le Onega le Garcia Landa (1996: 57) ba tlhalosa moanedi yo ka gore ke wa maitsegotlhe yo o dirisiwang ke bakwadi ba ba gololosegileng go dira sengwe le sengwe se ba se ratang mo dikwalweng tsa bona. Moanedi yo, a ka dirisa baanelwa ba le babedi kana go feta go tlhalosa sengwe le sengwe se se mo sekwaleng kana kwa ntle ga sona. Gape o kgona go tsena mo ditlhaloganyong le mo maikutlong a baanelwa ka go dirisa leemedi ena kgotsa bona. Se sengwe gape ka moanedi ke gore o kgona go ipaya gongwe le gongwe fa a ratang teng mo sekwalweng, e ka nna go tloga mo moanelweng yo mongwe go ya kwa go yo mongwe kgotsa a nna fa gaufi le moanelwa yo mongwe go fitlhela go sena phatlha magareng ga bona. Ke ka tsela e Perrine (1983: 183) a reng:

He is free to go wherever he wishes to peer inside the minds and hearts of his characters at will and tells us what they are thinking or feeling.

Fa ba tlhalosa go ya pele, Peck le Coyle (1984: 112) ba re, ka nako nngwe babuisi ba ka nna ba se tlhokomele gore go na le lentswe le le buang mo sekwalweng ka gonne ditiragalo di tlhagisiwa kwa ntle ga ditshwaelo kana dikatllholo tse dintsi. Mafela (1988: 16) le Dietrich le Sundell (1967: 112) ba re fa e le gore moanedi yo, o kgona go tshwaela ka tlhamalalo mabapi le moanelwa, gona o tla bidiwa motseleganyi (*editorial omniscient*). Fa a bua ka ga ditiro le dikakanyo tsa baanelwa, mme a sa akgele la gagwe lefoko, o bidiwa moanedi wa magareng (*neutral omniscient*). Cole le Lindemann (1990: 311) ba re le fa moanedi yo a itse tsotlhe mo sekwalweng, fela .o kgotlhela semelo sa baanelwa (*charaterisation*) ka go itsise babuisi tsotlhe mabapi le baanelwa. Grebanier (1960: 187) o tlatsa mo ntlheng ka go re:

The chief limitation of this method is that it too easily tempts the author to step in between us and characters to inform us about their inner life when he should make that inner life to reveal itself.

Ditiragalo tse di diriwang ke baanelwa ke tsona tse di tshwanetseng go senola mekgwa le maikutlo a bona, e seng, gore babuisi ba utlwe ka motho yo mongwe gonne ba ka nna ba se dumele mo go se ba se utlwang go tshwana le fa ba iponela ka matlho a bona fa ditiragalo tse di diragadiwa.

- **Moanedi yo o senang boitebo**

Fa go buiwa ka mofuta o wa moanedi, Perrine (1983: 520) le Novakovich (1995: 109) ba re ke yo o lebelelang ditiragalo fa di diragadiwa, mme a sa tsene mo menaganong kgotsa mo maikutlong a baanelwa. Wymer le ba bangwe (1978: 54) ba re ditiragalo tse di lebelelwang tse, ke tse di tlhagisiwang ka mafoko kgotsa tse di diragadiwang fela. Kercheval (1997: 29) le Hodgins (1993: 83) ba bua ka moanedi yo, gore o itse ditiragalo tse di

mo amang, mme tse a sa di itseng o di tlogelela baanelwa le/kgotsa babuisi. Fa lentswe la moanedi yo le utlwala ke gore o a bo a bega dikgang tse a di utlwileng kgotsa a di boneng ka matlho fa di diragadiwa kana di diragalela baanelwa. Le fa go ntse jalo, ga a tshwaele sepe tebang le maitsholo a baanelwa ba sekwalwa. Ke ka ntlha e Surmelian (1968: 65) a reng:

*He can tell what is happening anywhere to anyone
and give all the information the reader needs about
the past and the present of the characters.*

Mofuta o wa moanedi o itse ditiragalo tsotlhe tse di mo sekwalweng.

- **Moanedi wa kitso e e lekanyeditsweng**

Fa Hodgins (1993: 83), Novakovich (1995: 106) le Kercheval (1997: 29) ba bua ka ga moanedi wa kitso e e lekanyeditsweng, ba re ke fa mokwadi a dirisang mmuiwa, mme a lekanyetsa kitso ya gagwe mo go moanelwa a le mongwe fela. Mokwadi o dirisa moanedi wa mofuta o, go tlhalosa se moanelwa yoo a se akanyang, a se bonang kana a se utlwang ka ditsebe tsa gagwe. Moanedi yo ga a dire se fela, gape ga twe ka fa ntlheng e nngwe, o tswela pele go bua ka ga ditiragalo tse di amanang le baanelwa ba bangwe. Fa, babuisi ba bona ditiragalo di diragadiwa ke baanelwa ka leitlho la moanelwa a le mongwe fela (Cole le Lindemann, 1990: 311). Surmelian (1968: 57) o tlatsa se se buiwang ke basekaseki ba, ka go re:

*The method is like writing a first person story in the
third person, changing the “ I ” to the “he ” or “she”
and the point of view is half external, half internal
with the author as a narrator and characters as seer.*

Se se lemogiwang fa ke gore dikgang di tswelediwa ke mmuiwa. Fa go ka tlhokomelwa boGenette ba dirisa mefuta e le mebedi e e tshwanang le e e setseng e tlhalositswe. Fela bona ba dirisa moanedimogolo yo o kwa ntle ga dikgang (*extra diegetic heterodiegetic narrator*) boemong jwa mmuiwa (*third person*) le moanedimogolo yo o fa kgannye (*extradiegetic homodiegetic narrator*) boemong jwa mmui.

Ka go rialo, tlhaloso ya baanelwa ba basadi e botlhokwa gonne tlhotlhomisi e, e lemogile gore go na le moanedi yo e ka nnang wa sekwalwa kgotsa yo o dirisiwang ke mokwadi go anela dikgang tsa sekwalwa seo. Godimo ga foo, moanedi yo, o na le mefuta e e farologaneng. Mo tlhotlhomising e, moanedi le mefuta e ya gagwe, e ya go bontshiwa jaaka thekeniki ya mokwadi e e ka dirisiwang go tswelletsa molaetsa wa sekwalwa. Thekeniki e ya moanedi e ya go thusa go rarabolola mathata a tlhaloso ya semelo sa baanelwa ba basadi ka bakwalakhutshwe ba Setswana.

Fa mokwadi a kwala sekwalwa ga a batle fa babuisi ba gagwe ba ka tlogela go buisa sekwalwa seo se se rileng. Ka go rialo, o nna le mathata a go tlhalosa dikgang tse a ratang go di abelana le babuisi gonne dikgang tse a kwalang ka ga tsona ga di tswa mo tlhologanyong ya gagwe. Ke dikgang tse a di fitlhelang di ntse di le teng pele a simolola go tlhama sekwalwa. Ditiragalo tse, ke tse di diragalelang batho mo botshelong. Ka jalo, o kwala ka ga dikgang tse a itemogetseng tsona mo botshelong, e leng, maitemogelo a gagwe. Ga se dikgang tse a di itlhamelang. Se se bolela gore mathata a mokwadi a lebaganeng le ona ke go se itse ditiragalo tsotlhe tse a kwalang ka ga tsona. Lebaka ke gore ga a eletse babuisi go itsapa fa ba buisa se a se kwadileng ka ntlha ya mathata a a kopanang le ona fa a kwala sekwalwa seo. Ka ntlha ya go rata go itumedisa babuisi ka sekwalwa seo, o leka ka bojotle jwa gagwe go rarabolola mathata a, ka go kopa baanelwa go tlhalosa dikgang tsa sekwalwa sa gagwe tse di ba amang. Baanelwa le bona ba tlhalosa dikgang tse ba di itseng fela. Ka tsela e, mathata a mokwadi ga a ise a

rarabololwe ka gore go sa ntse go na le a mangwe gape a a lebaneng le ona go tswelletsa kgang ya sekwalwa pele. Le fa go ntse jalo, mathata a golela kwa godimo. Ke ka tsela e mokwadi a kopang mokwadi yo mongwe yo o bidiwang moanedi ga mmogo le baanelwa go tswelletsa dikgang tseo pele.

Moanedi , ka ntlha ya gore ke wa maitsegotlhe o tthalosa kanedi ya mokwadi ka go dirisa mathaithai a gagwe a go leka go ama (*involve*) ditiragalo tse le ena di mo palelang go di rarabolola.

Ka yona tsela e, go ka twe, moanedi o na le mefuta e e farologaneng ya boanedi, e seng gore ke mokwadi yo o tthamang sekwalwa. Ke ka foo go tweng, ke thekeniki e bakwadi ba e dirisang go tthalosa dikgang tsa bona. Ka jalo, tthaloso ya kgopolo e ya mokwadi le dikgopolo tse dingwe tse di tsamaelanang le yona, go tshwana le mefuta ya baanedi, e botlhokwa mo tlhotlhomising e gonne e golagane le thekeniki e e ka dirisiwang ke bakwadi fa ba tthalosa semelo sa baanelwa ba basadi mo dikgankhutshweng tse di tlhophilweng mo Setswaneng.

Go na le pharologano magareng ga mokwadi le moanedi. Go ya go akarediwa dipharologantsho tsa bona ka lenaneo le le latelang:

Mokwadi	Moanedi
O na le mefuta e le mebedi, e megolo, e leng, mokwadi wa mmatota le mokwadi jaaka mokwadi.	O na le mefuta e le meraro, e leng, mmui, mmuisiwa le mmuiwa.
Mokwadi wa mmatota ga se motho wa sekwalwa, mme ke motlhami wa sona.	Moanedi ke motho wa sekwalwa gonne o fitlhelwa mo go sona ka dinako tsotlhe.
Mokwadi ke motho yo o tshelang go tshwana le mang le mang.	Ke lentswe le go sa itsiweng gore le tswa kae.

2.1.3. Tshosobanyo

Mokwadi o arologantswe ka mefuta e le mebedi, e leng, mokwadi wa mmatota le mokwadi jaaka mokwadi. Mokwadi jaaka mokwadi o na le dikarolwana tse di farologaneng, e leng, mokwalatshelo yo o kwalang ka ga botshelo jwa motho yo mongwe. Ditiragalo tse a di buang, ke boammaaruri. Mokwadikaiwang ke yo o itlhamelwang ke mokwadi wa madi le nama go diragatsa maikaelelo a gagwe. Karolwana ya boraro, e leng, mokwadiakangwa, ena o tlhagelela mo sekwalweng fa babuisi ba se buisa. Le ena, o dirisiwa fela jaaka mokwadikaiwang, go tsweletsa molaetsa wa mokwadi wa mmatota. Ke ka ntlha e basekaseki ba bangwe ba reng, mokwadikaiwang le mokwadiakangwa ke selo se le sengwe ka gonne ditiro tsa bona di batlile go tshwana. Ka fa ntlheng e nngwe, go builwe ka mokwadi yo e leng, moanedi. Mokwadi yo, ena o tlhalositswe fa e le lentswe le go sa itsiweng gore le tlhaga kae, mme le begela babuisi dikgang tsa sekwalwa. Mokwadi wa mofuta o, o bopilwe ka dikarolwana di le tharo, e leng, mmui, mmuisiwa le mmuiwa